

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ÖZEL SAYI

Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ÖZEL SAYI

Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN: 975 - 482 - 473 - 8

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. M. Sait YAZICIOĞLU <i>Cumhuriyetin 75. Yılında Din Öğretiminde Yeni Hedefler</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>İslam'ı Yeniden Anlamak ve Anlatmak</i>	9
Prof. Dr. Kerim YAVUZ <i>Genel Öğrenmeden Dini Öğrenmeye Yaklaşımlar</i>	55
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN <i>Türk Toplumunda Yeni Dini Hareketler ve "Cemaatlaşma"</i>	65
Prof. Dr. Ünver GÜNAY <i>Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu</i>	91
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Mustafa Kemal Atatürk'ün İslam Tarihi Anlayışı</i>	119
Prof. Dr. Münir KOŞTAŞ <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü, Bugünü)</i>	141
Prof. Dr. Münir KOŞTAŞ <i>Türkiye'de Laikliğin Gelişimi (1920'den Günümüze Kadar)</i>	185
Prof. Dr. Hasan ONAT <i>Din Alanında Yeniden Yapılanma Üzerine</i>	197
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Osmanlı Son Döneminde Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler</i>	209
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Milli Kültürde Dinin Rolü</i>	217
Doç. Dr. Suat CEBECİ <i>Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi</i>	227
Doç. Dr. Halis AYAN <i>Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Genel Bakış</i>	237
Doç. Dr. Mualla SELÇUK <i>Teorik ve Pratik Açmazlarıyla Kültürel Miras Öğretimini Sorgulayan Bir Deneme</i>	255
Doç. Dr. Ahmet AKBULUT <i>Din, Laiklik ve Demokrasi Üçgeni</i>	265

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KELEŞ
*Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 75. Yılında İlahiyat Fakültelerinin
Önemi* 279

Dr. İbrahim ÖZDEMİR
Çevre Biliminin Gelişiminde Çevre Ahlâkı'nın Önemi 295

ÇEVİRİLER

Prof. Christian W. TROLL (Çeviren: Dr. Ş. Ali DÜZGÜN)
*Hristiyanlık ve İslam Perspektiflerinden Sosyo-Politik ve Kültürel Çoğulcu-
luğun Temelleri*..... 319

ÇEVRE BİLİNCİNİN GELİŞİMİNDE ÇEVRE AHLAKI'NIN ÖNEMİ*

Dr. İbrahim ÖZDEMİR

I. Giriş

Aristoteles ahlakla ilgili ünlü kitabı *Ethica Nicomachea*'da ahlakı açıklarken şöyle der: "Gözleri ya da bütün bedeni iyileştirmek zorunda olan bir insan nasıl gözleri ve bedeni tanımak, bilmek zorundaysa, aynı şekilde, politik bilimler öğrencisi gibi ahlak öğrencisi de *insan ruhu* ile ilgili bazı gerçekleri bilmek zorundadır."¹ Ünlü filozof böylece ahlakın insan ruhu ve melekeleriyle olan ilişkisine dikkat çekerek, bunları tanımadan insanın ahlaki eylemlerini anlamının güçlüğüne vurgulamıştır. Böylece, insanı tanımının, onun ruh dünyasını ve eylemlerini yönlendiren temel düşünceleri bilmenin önemini belirtmiştir. Bunları bilmek için de öncelikle şu soruların cevaplandırılması gerekmektedir.

- İnsan nedir?
- Kainattaki yeri nedir?
- Diğer varlıklara göre konumu nedir?
- İnsan dışındaki varlıkların anlamı ve insana göre anlamı nedir/nelerdir?
- Bunların kendi başlarına bir anlamı var mıdır?
- Hayatın ve insanın anlamı nedir?
- Hayattan beklentilerimiz nelerdir?

Tüm bu sorulara verilecek cevaplar insanın eylemlerinin arkasındaki temel varsayımları ortaya çıkarabileceği gibi, çevre ahlakının nasıl bir anlayış üzerine kurulması gerektiğini de gösterecektir. Başka bir ifadeyle, insanı tanıdığımızda, özellikle *modern insanın kimliğini* çözümlendiğimiz-

* Bu yazının ilk şekli, Çevre Bakanlığınca 4-6 Aralık 1996 tarihlerinde Belek-Antalya'da düzenlenen III. Çevre Şurasına tebliğ olarak sunulmuştur.

1. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, W.D. Ross çevirisi, (Londra: Oxford University Press, 1925), 1102a, s. 17-24. (vurgu eklenmiştir).

de, hem bunun günümüz sorunlarıyla olan ilişkisini anlayacak, hem de muhtemel bir çevre ahlakının üzerine bina edilmesi gereken anlayışla ilgili bazı ip uçlarını yakalama imkanı olacaktır. Çağdaş filozoflardan Charles Taylor, *modern kimlik* dediği bu yeni anlayışı kapsamlı bir çalışmayla ortaya koymaya çalışmıştır.² Taylor'a göre bu yeni kimlik sadece modern tarihi değil, tüm modern toplumu ve kültürü de şekillendiren temel unsurdur. Bu nedenle bazı çevreci düşünürler ısrarla çevre sorunlarının temelinde sahip olduğumuz modern dünya görüşünün yattığını vurgulamaktadırlar.

Bu görüşün, bilim felsefesindeki bazı yeni gelişmelerle de desteklendiği görülmektedir. Thomas Kuhn'un başarılı bir şekilde gösterdiği gibi, bilimsel faaliyetleri ve bilimi belirleyen; neleri, nasıl ve niçin görmemiz gerektiği gibi konularda bizi yönlendiren temel belirleyici sahip olduğumuz dünya görüşümüz, varsayımlarımız ve önyargılarımızdır. Onun ifadesiyle sahip olduğumuz "paradigma"dır.³ Bundan hareketle John Robinson "bütün bu sorunların kökeninde kendimiz ve kainatla ilgili temel kavramlarımız"ın yattığını ileri sürmektedir.⁴

II. Çevre Sorunlarının Nedeni Olarak Modernitenin Eleştirisi

Çevre Sorunlarının dünya gündemine girmesinden bu yana, insan sadece bu sorunu nasıl çözeceğini sormakla kalmamış, bunun nedenlerini de araştırmıştır. Bu sorgulama ve araştırma tüm yüzyılımızı ve modern insanın varoluş biçimini de sorgulamayı beraberinde getirmiştir. Böylece

2. Charles Taylor, *The Sources of The Self: The Making of the Modern Identity*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989).
3. Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*. (Chicago: University of Chicago Press, 1962). Kuhn'un temel tezi şöyle özetlenebilir: "Bilim adamının sahip olduğu değerler, normlar ve dünya görüşü onun tüm bilimsel faaliyetlerini etkiler". Ayrıca bkz.: Thomas Kuhn, *The Essential Tension*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1977), s. 323. Kuhn'un formüle ettiği bu paradigma kavramı birçok tartışmalara neden olmuştur. Örneğin bazı araştırmacılara göre paradigmlar "sadece dünyayı nasıl görmemizi ve ona karşı nasıl davranmamız gerektiğini belirtmekle kalmazlar; aynı zamanda doğayla olan ilişkilerimizin meşruiyet zeminini de oluştururlar." Böylece doğayla olan ilişkilerimizi bu meşruiyet zemini üzerine bina eder ve sürdürürüz. Bkz.: S. Cotgrove, *Catastrophe of Cornucopia*, (New York: Wily, 1982), s. 88. Teori ve pratiğin birbiriyle olan ilişkisi ve etkisiyle ilgili olarak bkz.: Andrew McLaughlin, "Images and Ethics of Nature", *Environmental Ethics*, c. VII, Winter 1985, s. 297.; Margret Masterman, "The Nature of a Paradigm," *Criticism and the Growth of Knowledge*, eds. Imre Lakatos and Alan Musgrave, (Cambridge: 1970) içinde; Harmon Holcomb, "Interpreting Kuhn: Paradigm-Choice as Objective Value Judgment," *Metaphilosophy*, c. 20, No: 1, Jan. 1989; J. Mealand, "Kuhn, Scheffler and Objectivity in Science," *Philosophy of Science* 41, 2 (1974), s. 179.
4. John Robinson, "Framework Issues: In Defense of the Very Idea of Conceptual Frameworks," yayınlanmamış tebliğ, Department of Man-Environment Studies, University of Waterloo, Ontario, July 1982; Catherine Starrs, "Environmental Ethics... And Beyond," dan alıntılandı. *Man-Environment Systems*, c. 14, No. 1, s. 134. Lynn White'in temel tezi de, batı bilimi ve kültürünün temel nosyonlarının Yahudi ve Hristiyan gelenekle olan etkileşimini vurgulamasındaydı.

başlangıçta başta çevre kirlenmesi olmak üzere diğer çevre sorunlarını sorgulamakla başlayan sorgulama süreci, insanın kendini sorgulaması ve kendini yeniden tanımlamaya çalışmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu bağlamda, “çevre nedir?” sorusu sadece doğal çevreyle cevaplandırılmamış, bilakis birbirini kuşatan daireler biçiminde yüzlerce çevrenin iç içe olduğu görülmüştür. Bundan hareketle Ahmet İnam, çevre kavramının daha iyi anlaşılmasının, insan-toplum ve insan doğa ilişkisinin daha bütüncül bir kavrayışı için şart olduğunu vurgulayarak 4095 çeşit çevreden bahsetmektedir.⁵ Ayrıca o, insanlığın karşı karşıya bulunduğu bozulma ve bunalımın sadece doğal çevreyle sınırlandırılmasının doğru olmadığını da vurgulamaktadır. Buna göre insanın diğer çevreleriyle de sorunları, hem de çok ciddi sorunları bulunmaktadır. İşin dramatik yönü ise, insanın sadece doğal çevresiyle değil, tüm çevreleriyle sorunlarının olduğunu görülmüştür. Günümüzde modern insanın hem kendiyile, hem toplumla ve hem de doğal çevreyle kavgalı olduğu görülmektedir. İki büyük dünya savaşının bu yüz yılda olması bu nedenle tesadüf değildir. Yine bu yüzyılda meydana gelen savaşlarda ölen insanların sayısının 180 milyon civarında⁶ olması da bir tesadüf olmasa gerek.

İçinde yaşadığımız asra bir isim vermek isteyenler “endişe, stres, bunalım ve aspirin çağı” gibi isimler bulmuşlardır.⁷ Halbuki 20. yüzyılın başında asrımızın bilim ve teknoloji, akıl ve mantık çağı olacağına inanılıyordu. Üstelik bilim ve teknolojinin bütün sorunlarımızı çözeceği, hastalarımıza ilaç, açlarımıza aş temin ederek; yeryüzünde bir refah toplumu yaratacağı sanılıyordu. Dinlerin öbür alemde vad ettiği cennetin bu alemde gerçekleşmesiyle, başta dinler olmak üzere bütün metafizik dünya görüşlerinin ve geleneklerin değerini ve önemini kaybedeceğini ileri süren düşünürler çoğunlukta idi.⁸

Bilim ve teknolojinin asrımızda ulaştığı noktayı ve insanlık için yaptığı olumlu gelişmeleri kimse inkar etmiyor. Ancak öncelikle çevre sorunları başta olmak üzere, dünyanın karşı karşıya bulunduğu diğer sorunların anlaşılması ve çözüm yollarının bulunmasında modern bilimsel dünya görüşünün şiddetle eleştirildiği de yine bir gerçek. Aslında bu eleştirilerin özüne bakıldığında bizatihi bilim olarak bilimi eleştirmedikleri, bilakis özellikle yüzyılımızda hakim olan ve her türlü manevi değeri, inancı ve dini reddeden pozitivist ve materyalist yorumunu eleştirdikleri ve reddettilerini görülür. Başka bir ifadeyle, bilimin arkasındaki örtük dünya görüşünü eleştirilmektedir. Bence bu ayırıma dikkat edilmelidir. Modern

5. Ahmet İnam. “Çevrelenmiş Bir Çevrede İnsan Olma Savaşı,” *Teori*, Mart 1993, s. 45.
6. Bkz.: Zbigniew Brezezinsky, *Kontrolöden Çıkış Dünya*, 2. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996, s. 6-16.
7. Konuyla ilgili olarak bkz.: Karen Horney, *Çağımızın Tedirgin İnsanı*, çev. Ayda Yörakân, İstanbul: Tur Yayınları, 1980).
8. Bunun tipik bir örneği için bkz: Condercet, *İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerinde Tarihi Bir Tablo Taslağı*, Milli Eğitim Bakanlığı, Dünya Edebiyatından Tercüme, Tercüme: Oğuz Peltek, Ankara, 1945, s. 77 vd.

bilim ve teknolojinin, başta tabiata hakim olma ve daha sonra da insanlara ve diğer toplumlara hakim olma ve sömürüde alet olarak kullanılması, silahlanmaya ve güce ağırlık verilmesi; bilim ve teknolojideki gelişmelerin ahlaka ve moral değerlere yansımaması sonucu, gelişen tüm tarım tekniklerine ve ürün artışlarına rağmen hâlâ dünyada kitleler halinde insanların açlıktan ölmesi böyle bir sorgulamayı zaruri kılmıştır.

Diğer önemli bir noktada ise, bilim ve teknolojinin gücüne dayanarak dünyanın en gelişmiş ve güçlü ülkeleri olarak kabul edilen ülkelerde bile, insanların mutlu ve barış içinde oldukları söylenememektedir. Uyuşturucu, stres, alkol, cinsel ve adi suçlardaki artış, ailenin parçalanması, çocuklara yönelik cinsel taciz ve tecavüzlerdeki artış gibi göstergeler, modern toplumun hastalıklı olduğunun en büyük göstergelerinden kabul edilmektedir. Erich Fromm'un tespitleriyle çağdaş insan;

Bunca uygarlığa, bilim, kültür ve teknoloji alanındaki bunca gelişmeye rağmen (belki de bu gelişmelerden ötürü?) şaşkın ve güvensiz, ne yapacağını, neye inanacağını, neye bel bağlayacağını bilemez hale gelmiş.⁹

Görüldüğü gibi, modern insanın sadece doğal çevresiyle değil, diğer çevreleriyle de başı derttedir. Bunun en temel nedeni ise insanın kendine, topluma ve doğal çevresine yabancılaşmasıdır. Yine Fromm'dan alıntılarsak:

Çağdaş insan, kendini tedirgin ve gitgide daha şaşkın hissetmektedir. Çalışıp çabalamakta, ama yaptığı işlerin boşluğunu belli belirsiz bir şekilde hissetmektedir. *Madde üzerindeki gücü arttıkça, özel hayatında ve toplum içerisinde kendini güçsüz hissetmeye başlamıştır. Tabiata egemen olmak için yeni ve daha güçlü araçlar yarattıkça, bu araçların karmaşık ağına düşmüş ve onlara anlam kazandıran biricik gayeyi- yani kendisini- gözden kaçırmıştır. Tabiatın efendisi oldukça, kendi elleriyle yapmış olduğu makinenin kölesi haline gelmiştir. Madde konusundaki tüm bilgisine rağmen, insan varlığının en önemli ve temel sorunları konusunda bilgisizdir.*¹⁰

Dahası, kendine yabancılaşan insan iç dünyasıyla da savaş halindedir. Ruhu bedenine, bedeni de ruhuna isyan etmektedir. Modern toplumlarda intiharların artışı bu olguyla açıklayan bilim adamları az değildir.¹¹ İşte, bu çağa aspirin çağı diyen ilim adamları, bütün bu sıkıntılardan kurtulmak için hemen aspirine koşan, aspirin ve benzeri ilaçlardan medet

9. Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993, s. L.

10. Fromm, a.g.e., s. 12. (Vurgular eklenmiştir).

11. Bkz. Karl Menniner, *Man Against Himself*, (New York: Harcourt, Brace and World Inc., 1938).

uman insandan hareketle bu tanımı yapmışlardır. Ancak uyuşturucunun ülkemizde bile büyük boyutlara ulaştığı düşünülürse, aspirin çağının çoktan gerilerde kaldığı söylenebilir.¹²

Durumun abartıldığını, zira bu tür olaylara tarihin her döneminde rastlanabileceğini ileri sürenler olabilir. Ancak bizzat gelişmiş batı toplumlarının düşünürlerinin yaptığı araştırmalar bu olayların "bu kadar yaygın, yoğun ve bu kadar kalıcı olarak tarihin hiç bir döneminde rastlanmadığını" ortaya koymuştur.¹³ Konumuzla da ilgili olduğu için modern dünya görüşüne ana hatlarıyla da olsa değinmek gerekmektedir.

Bir toplumu diğer bir toplumdaki ayıran, sadece insanla değil, etrafındaki her şeyle olan ilişkisini ve her şeye bakışını belirleyen toplumsal değerler sistemine, o toplumun sahip olduğu dünya görüşü diyebiliriz. Bireyin bunun farkında olmasa da, hepimiz sahip olduğumuz dünya görüşünün etkisi altındayız, daha doğrusu onun ürünüyüz. Bu bakımdan Hindu, Budist, Hristiyan, Musevi ve Müslüman'ın dünya görüşleri farklı olduğu gibi, modern veya bilimsel dünya görüşünün de bunların tümünden farklı olduğu görülmektedir.

Modern dünya görüşü, dini temelli Ortaçağ Hristiyan dünya görüşüne bir tepki olarak doğduğundan zamanla, özellikle de 18. Yüzyılın son çeyreğinde ve 19. yüzyılda dini, manevi ve metafizik olan her şeyi reddetme eğilimine girmiştir. Tek geçerli bilgi ve bilgi edinme yöntemi olarak da deney ve gözleme dayanan bilimsel bilgiyi kabul etmiştir. Sonuçta başta semavi dinler olmak üzere, tüm dini anlayışlar, metafizik ve toplumsal değer yargıları geçersiz kabul edilmiştir. Bireyin toplum ve tabiatla olan ilişkileri tamamen seküler ve insan merkezli (antropocentric) bir anlayış üzerine bina edilmiştir. Bunun sonucu olarak da, daha önceleri bu kainatın aşkın ve mutlak bir varlık tarafından yaratıldığı, kainattaki düzenin, ahengin ve güzelliklerin tüm kaynağının bu aşkın varlığın kendini ifade etmesi olduğu inancı, yerini Neo-Darwinizmin her şeyi tesadüf ve evrimle temellendirmeye çalışan anlayışına bıraktığı görülmektedir. Bu anlayışın bir sonucu olarak insan doğal evrim sonucu ve tesadüfen gelişmiş; hayattaki tek amacı var olmak için mücadele etmek olan bir varlığa dönüşmüştür. Hayatta kalmanın tek ilkesi olarak *mücadeleyi ve savaşmayı* kabul eden bu anlayışın sonucu olarak, insan akli, bilgisi ve teknolojiyle başta tabiat olmak üzere zayıfa, güçsüze, az gelişmiş ve gelişmemiş hayat hakkı tanımamıştır.¹⁴ Bunu en veciz şekilde tanımlayanlardan birisi olan Karl Meninger şöyle diyor.

12. Ayrıca asrımızın endişe ve aspirin çağı olarak nitelendirilmesiyle ilgili olarak bkz.: W.J. Jones, *A History of Western Philosophy*, 2nd edition, (New York: 1975), s. 2.
13. David Ray Griffin, *God and Religion in the Postmodern World*, (New York: State University of New York Press, 1989), s. 13.
14. Darwinizmin çevre bağlamında olumsuz yönüne dikkat çekenlerin başında E. Schumacher gelmektedir. Çevre sorunlarının ortaya çıkışıyla doğrudan ilgili görülen Schumacher tarafından çevre karşıtı görüşler olarak ileri sürülen fikirler şunlardır:

“Dünyanın nefretle dolu olduğunu, insanların birbirlerini yok ettiklerini ve uygarlığımızın [batı uygarlığının] yağmalanmış halkların ya da toplumların ve tüketilmiş olan tabii kaynakların külleri üzerinde yükseldiğini söylemek yeni bir şey söylemek değildir”¹⁵

Görüldüğü gibi bu yeni dünya görüşü, sevgi, barış, kardeşlik, yardımlaşma ve diğerkâmlığa yabancıdır. Hatta bu değerleri zayıflığın belirtisi olarak görür ve küçümser. Evrim kuramında ve bu kuramın “yaşamaya en elverişli olanın hayatta kalmasına” ağırlık vermesinden etkilenen 19. Yüzyıl Alman düşünürlerinden Nietzsche, sevgiyi, diğerkâmlığı (alt-ruism) ve fedakârlığı bir zayıflık ve kendini inkar etme olarak görmüş ve suçlamıştır. Nietzsche’ye göre, *vicdan azabı duymaksızın kendi menfaatleri uğruna sayısız insanı feda etmeye hazır olmak, iyi ve sağlıklı bir soyular sınıfının özel niteliğidir*.¹⁶ Hırs ve açgözlülük bunun diğer bir boyutunu meydana getiriyor. *Çağdaş insanın kendi çıkarı için maddi hırs tutkusu ve egoist olmasının temelinde bu güçlü olma ve zayıfı ezme tutkusu vardır. Kendi çıkarı ve zevki için her şeyi göze alması ise modern insanın en belirgin özelliğidir*.

İngiliz tarihçi ve düşünür Arnold Toynbee çağdaş insanın bu durumunu konumuz olan çevre sorunları bağlamında şöyle ifade ediyor:

“Bugün kirlenmenin insanlığın geleceğine bir tehdit oluşturduğu ve maddesel hırs sınırlandırılmadıkça ortadan kaldırılamayacağını kabul etmiş bulunuyoruz. Fakat bu çare yeterince güçlü bir özendirici değildir. Maddi hırsa kapılan insanlar dar görüşlü bir tavırla *benden sonra tufan* demektedirler. Hırslarını sınırlamayı başaramazlarsa çocuklarını yok olmaya mahkum edeceklerini bilebilirler. Çocuklarını sevebilirler, yalnız bu sevgi çocuklarının geleceğini güvence altına almak için varlıklarının bir kısmını feda etmeye yetmeyebilir. Kanımca dinsel bir inanç biçiminde bu hedefe bağlanmadıkça (din kelimesini en geniş anlamında kullanarak) ileri ülkelerin çağdaş kuşaklarını, kendi pahalarına Esho Funi için hemen fedakarlık yapmaya yöneltmek mümkün olmayacaktır.”¹⁷

Evrin, mücadele, doğal seleksiyon ve uygun olanın yaşaması, tarihin materyalist yorumunu temel alan Marxist görüş; bilinçaltını çok abartan ve önemseyen Freudiyen vurgu; bütün mutlakları, normları ve standartları reddeden görecilik; doğru bilginin sadece fizik bilimlerin yöntemiyle mümkün olduğunu ileri süren bilim felsefesi. David Pepper. *The Roots of Modern Environmentalism* (London: 1984), s. 4-6. (vurgu eklenmiştir).

15. Karl Menniner, *Man Against Himself*, (New York: Harcourt, Brace and World Inc., 1938), Erich Fromm, *Erden ve Mutluluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993, naklen, s. XXXIX)
16. Fromm, a.g.e., s. 151-152.
17. Arnolda Toynbee- Daisaku İkedada, *Yaşamı Seçin, Çeviri: Umut Arık*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1992 s. 45.

Modern dünya görüşünün yukarıdaki tezlerine ahiret alemi reddeden görüşü de eklenmelidir. Böylece insan için yegane yaşamın bu alemde olduğu görüşü vurgulanarak, insanın her fiilinin tam ve özgür olarak icra etmesi gerektiği, hayatın tek olduğu ve geçmekte olduğu, bu nedenle insana haz, mutluluk ve fayda veren her şeyin meşru olduğu vurgulanmıştır. Tüm bu görüşlerin etkisiyle modern toplum dinden ve geleneksel manevi değerlerden uzaklaşmaya ve dini değerleri dışlamaya başlamıştır. Nietzsche'nin "Tanrı öldü" sözü hem bu bağlamı göstermekte, hem de modern insan için artık Tanrı'nın buyruklarının ve manevi değerlerin bir değerinin olmadığını göstermektedir. Bilindiği gibi Nietzsche'nin çağdaşı Rus düşünür ve romancısı Dostoevsky ise şöyle diyordu: "Tanrı ölmüşse, artık yoksa her şey mubah, her şey için izin var demektir."¹⁸

Böylece Tanrı'nın olmadığı, güçlünün haklı olduğu, bencilliğin ve başkasını sömürmenin, kendi menfaati ve çıkarı için harcamanın meşru ve haklı olarak kabul gördüğü bir değerler sistemi oluşmuştur. Burada çağımızın bir diğer boyutuna da değinmek gerekir.

19. yüzyılın Tanrı'yı hayattan ve dünyadan dışlayan bu felsefi görüşleri, 20. yüzyılda metafizik olan her şeyin dışlanmasıyla daha da güçlendi. Bu görüşe göre kainatın en temel özelliği saçma olmasıydı. Her şey tesadüfün, rastlantının ve zorunluluğun bir sonucuydu: Kainatın var olmasında bir amaç olmadığı gibi, bir anlamı da yoktu. Bu görüşü en çok vurgulayan filozoflar varoluşçu filozoflardı (existentialist). Jean-Paul Sartre'ın popüler romanlarından birisinin adı *Bulantı* idi. Evrenin anlamsızlığı ve boşluğu, her şeyin saçmalığı karşısında duyulan bir bulantı. Yine kainatın anlamsızlık ve saçmalığının tüm çalışmalarına yansıdığı ve saçmalığı ahlaki bir ilke haline getiren diğer bir düşünür ise Alber Camus'ydü. Ona göre kainattaki en temel ve açık olan şey, her şeyin saçma oluşuydu. Geriye tek şey kalıyordu: Bu saçmalığa uygun ve onu tamamlayan bir yaşam tarzı. Bütün geleneksel ve toplumsal değerleri yadsıyan bir saçma ahlaki öneriyordu Camus. Ona göre, dini, geleneksel ve toplumsal tüm değer yargıları ve normlar geçersizdi. Tüm bunlar, insanın özgürlüğünün önündeki engeller ve tuzaklardı. İnsan var olmak için özgür olmaydı. Bunun içinde *şimdi ve burada* ilkesinden hareketle, tüm değerlerden sıyrılmış, sadece kendisini gerçekleştirmeyi esas almalıydı.¹⁹ Görüldüğü gibi, bu anlayış tüm geleneksel ahlak öğretilerinin, dini ve toplumsal değerlerin reddini içermektedir.

18. Fromm, s. 282. Dostoevsky bir başka eserinde yine "eğer Tanrı yoksa, o zaman ben Tanrıyım. Eğer Tanrı varsa, her şey O'nun iradesiyedir ve O'nun iradesinden kaçmam. Eğer değilse, o zaman her şey benim irademdir [dilemem/istememdir] ve kendi irademi göstermek durumundayım." diyerek Tanrı'nın varlığı ile ahlaki değerler arasındaki ilişkiyi irdeler. Fyodor Dostevsky, *The Possessed*, trans. C. Garnett, (New York: E.P. Dutton & Co. Everyman's Library, c. II, 1931), s. 253f.

19. Bkz.: Albert Camus, *The Stranger*, (New York: Vintage Books, 1996. Camus'un aynı konudaki görüşleri ve absürdite felsefesi için bkz.: *The Myth of Sisyphus and Other Essays*, trans. J. O'Brain. (New York: Vintage Books, 1960), s. 5, 21, 36-38,

Günümüzde insanın karşı karşıya bulunduğu sorunları ve krizleri bu felsefi bağlamın dışında anlamanın mümkün olmadığını düşünüyoruz. Zira sorunlarımızın çoğunun bu anlayışın bir sonucu olduğunu bugün sadece postmodernistler değil, bizzat modern dünya görüşünü savunanlar da kabul etmeye başlamışlardır. Çevre sorunları açısından düşününce olursak: Tabiiatta bir düzen, bir ahenk, ekolojik bir sistem ve dengenin olduğunu kabul etmeyen; en temel ilke olarak mücadeleyi ve zayıf olanı ele geçirmeyi gören; ayrıca hayattaki en önemli ilke olarak kendi menfaat ve çıkarını gören, bu uğurda değil çevreyi insanları bile feda etmeyi meşru ve haklı gören bir anlayış ve varsayımlar yumağının hakim olduğu bir dünya görüşünü benimseyen birey ve topluluk için çevre sorunları bir anlam ifade eder mi? Bu dünyaya bir kez gelmiş ve öteki aleme de inmayan, haklılığın ve gerçekliğin tek ölçütü olarak gücü; hayatın yegane amacı olarak da nefsinin ve arzularının sonsuz isteklerinin ve ihtiyaçlarının sınırsız bir tarzda yerine getirilmesi olarak gören bir bireyin, çevre sorunlarına ilgi duyması, gelecek nesillerin hukukuyla ilgilenmesi ve ya nesli tükenen türleri kendine sorun edinmesi beklenebilir mi?

Tüm bu soruların önemle ele alınması ve cevaplandırılması gerekmektedir. Böylece insanın ne olduğu, kim olduğu, hürriyeti, kainatın bir anlamı olup olmadığı gibi sorular yeniden cevaplandırılacaktır. Ancak bu sorulara cevap verirken, sadece bilimsel bilginin ölçüt ve yöntemleriyle değil, bilimsel bilgiyi insanlığın engin tecrübesinin sadece bir boyutu olarak algılayıp, onun yanında başta semavi dinler, diğer kültür ve medeniyetler olmakla birlikte; sanat, edebiyat, mitoloji ve kadim geleneklerin hepsinden yararlanarak; kapsamlı, tutarlı ve tabiatla uyum içinde yaşamayı esas alan bir anlayış geliştirmek zorundayız.

Postmodern dönem olarak da adlandırılan içinde yaşadığımız dönemin en büyük özelliği de budur: Modernizmi ve sebep olduğu sorunları eleştirirken, insanlığın tüm tecrübesinden yararlanmak. Hiçbir öğretiye önceliği ve hakemliği vermemek. Özellikle Batılı düşünür, sanatçı ve çevre duyarlı kişilerin doğu felsefelerine ve dinlerine ilgi duymaları, genel dini değerlerin, metafizik, geleneksel ve manevi değerlerin tekrar yükselişe geçmelerinin temelinde bu anlayış yatmaktadır. Bu girişten sonra çevre ahlakının çevre koruma için arz ettiği önemi daha iyi ortaya koyabileceğimize inanıyorum.

45; *The Rebel, An Essay on Man in Revolt*, trans. A. Bouet, (New York: Vintage Books, 1956), s. 21, 100-103. Ayrıca bkz: Glynn, Patrick, "Beyond the Death of God", *National Review*, c. 48 (May 6 1996), s. 28. Dostoevsky'nin Absürd felsefesinin sonuçlarıyla ilgili vurgusu için bkz: *The Brothers Karamazov*, trns. C. Garnett, (New York: The Modern Library, 1942), s. 299-301. Ayrıca yine Camus'un farklı bir değerlendirmesi için: Prof. Dr. İsmail Tunalı "Kurtarıcı Olarak Çağdaş Felsefe ve Çağdaş Sanat", *Türkiye'de 1. Felsefe MAntık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, yayına Haz: Kenan Gürsoy-Alparslan Açıkgeç, (Ankara: Ülke Yayın Haber, 1992), s. 131.

III. Çevre Ahlakının Ortaya Çıkışı

Çevre sorunlarına paralel olarak, çevre ahlakı da yeni ve gelişmekte olan bir konudur. Çevre ahlakı, ahlak felsefesinin bir dalı olarak ortaya çıkmış, bugün dünyanın önde gelen bir çok üniversitesinde ders olarak okutulmaktadır. Bundan amaç ise, öğrencilerin çevreyi yeni baştan ve ekolojik bir bakış açısıyla yeniden keşfetmelerini sağlamak, çevreye karşı ahlaki duyarlılıklarını geliştirmek ve çevre sorunlarıyla ilgilenme, katılım ve çözüm üretmede sorumluluk almaya motive etmektir. Böylece çevre sorunlarının ortaya çıkmadan önlenmesi, fertlerin ve dolayısıyla toplumun çevreye ve çevrenin içerdiği canlı-cansız tüm varlıklara karşı daha duyarlı olmasını sağlamayı hedeflemektedir. Çevre ahlakının kaynaklarına baktığımızda, başta dünyanın büyük dinleri, kadim medeniyetler, semavi olmayan dinler (Budizm, Hinduizm, Taoizm gibi), organik alem anlayışı, ekoloji ve yeni fiziğin geldiği görülmektedir.

Şunu hemen ifade edelim ki, çevre ahlakı oldukça yeni bir kavramdır. Ahlak kavramı insanlığın tarihi kadar eski olmasına rağmen, insanın çevreye ve çevresindeki canlı-cansız varlıklara karşı ahlaki manada bir sorumluluğunun olup olmadığı, varsa nasıl bir sorumluluk olduğu son yıllarda tartışılmaya başlanmıştır. Aslında ahlak felsefesinin tarihine baktığımızda, insanlığın ahlaki ve moral değerlerde bir krizle karşı karşıya kaldığı zamanlarda ahlakın daima öne çıktığı ve yeniden temellendirildiği görülmektedir. Zamanın büyük düşünürlerinin de bu ahlak krizinin üstesinden gelebilmek için yeni ahlak teorileri ve ahlak sistemleri geliştirdiklerini biliyoruz. Bunun en tipik örneklerini büyük dinlerin ortaya çıkışında gördüğümüz gibi, büyük felsefe sistemlerinin ortaya çıkışlarında da görmek mümkündür.

Sokrat'ın antik Yunanlı gençlerin ahlakıyla uğraştığı ve onlara iyiyi öğrettiği için öldürüldüğünü biliyoruz. Hz. Musa'nın toplumunu ahlak krizinden kurtarmak için Allah'tan temel ahlaki prensipleri kapsayan on emri getirdiğini ve yine Hz. İsa'nın da kendi toplumunu ahlak bunalımından kurtarmak için, bir ahlak timsali, sevgi ve şafkat peygamberi olarak gönderildiğini de biliyoruz. Özellikle Hz. Muhammed'in: "Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim" buyurması da bu tezimizi desteklemektedir. Zira İslamiyet Arap yarımadasında ortaya çıktığında, başta Arap yarımadası olmak üzere dünyanın büyük bir ahlak kriziyle karşı karşıya olduğunu tarih kayıtlarından öğrenmekteyiz.

Aynı şekilde insanlığın bugün karşı karşıya bulunduğu en önemli ve ciddi krizlerden birisinin çevre krizi olduğunu biliyoruz. Bu krizin varlığı ve hala devam etmesi çevre ahlakını gündeme getirmiştir.²⁰ Konuyla ilgili yayınlanan kitaplar büyük bir hızla artmaya devam etmektedir. Bu neden-

20. Öyle ki 1979 yılından bu yana sadece bu konuların fikri ve felsefi tartışmalarına yer veren bir *Çevre Ahlakı (Environmental Ethics)* dergisi bile yayınlanmaktadır. *Environmental Ethics* dergisi Eugene C. Hargrove'un editörlüğünde yayınlanmaktadır.

le çevre sorunlarının varlığı ile çevre ahlaki tartışmalarının aynı zamana rastlaması bir tesadüf değildir.²¹

İnsanlık bir krizle karşı karşıya geldiğinde ilk yapılan şey bu krizin nereden kaynaklandığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu nedenle temel varsayımlar, ön kabuller ve genel geçer görüşler tekrar gözden geçirilir ve böylece sorunun kaynakları bulunmaya çalışılır. İkinci merhalede ise, bu krizin nasıl aşılacağı ve sorunun nasıl çözüleceği ile ilgili görüşler ortaya atılır. Bütün bu tartışmalar sağlıklı bir zeminde cereyan ettiği ve nesnel olarak değerlendirilebildiği takdirde, olumlu sonuçların çıkması da o derece mümkün olmaktadır. İnsanların önyargılarına sıkı sıkıya bağlı oldukları, değişime ve yeni fikirlere kapalı oldukları durumlarda ise bu tür krizlerin atlatılması ve yeni çözümlerin bulunması da o derece güçleşmektedir.

Çevre ahlakının ortaya çıkışındaki temel neden/nedenlerden bazılarının (belki de en önemlilerinin) ise, şu anda sahip olduğumuz ve modern kültürünün bir sonucu olan insan-tabiat ilişkileriyle ilgili temel varsayımları olduğuna daha önce işaret etmiştik. Başka bir ifadeyle, çevreye karşı olan modern tavrımızı tek taraflı, sadece insanın menfaatlerini esas olan bir temele oturttuğumuzdan, uzun vadede bu tavrın sonucu olarak karşımıza çıkmıştır. Böylece, tabiatın değişmez, değiştirilemez (nitelik olarak), bitmez ve tükenmez bir doğal kaynak olduğuyula ilgili görüşlerimiz miadını doldurmuştur. Mevcut çevre sorunları başka bir delile ihtiyaç bırakmadan, bu görüşlerimizi, çağımız bilim felsefecilerinden K. Popper'in tabiriyle *yanlışlamıştır*.

Çevre ahlakının ortaya çıkışında dikkat çeken diğer önemli bir boyut ta, klasik ve modern ahlak teorilerinin antropocentric (insan merkezli) olmalarıdır. Çevre ahlakının, ahlakın yeni bir alt dalı olarak ortaya çıkmasındaki en temel nedenler, daha önceki ahlak anlayışlarının insan-merkezli karakterleridir. Bu ahlak sistemlerinin temel niteliği, insan-insan, insan-doğa ve insan-Tanrı ilişkisini temellendirmeye çalışmalarıydı. Özellikle de modern ahlak teorilerinin formüle edildiği ve geliştirildiği bilgisel alana baktığımızda, yukarıda kısaca işaret etmeye çalıştığımız modern insanın kendisi ve dış dünyayla ilgili bilgilerinin bulunduğunu görmekteyiz. Bu anlayışa göre de, insanın şu anda yaptıklarından gelecek nesillerin etkileneceği veya olumsuz olarak etkileneceği bilinmemektedir. İnsani eylemlerin temel karakteri ve bunun iyi veya kötü olarak ölçütü şu andaki görünen ve gözlemlenebilen sonucuydu. Bundan dolayı da bir eylem ahlaki, iyi veya kötü olarak tanımlanırken *burada ve şimdi* olan durumlar söz konusu edilmekteydi.²² Errol Harris'in işaret ettiği gibi, XVII.

21. Konunun felsefe ve ahlak felsefesi bağlamında bir tartışması için bkz: Alasdair MacIntyre, "A Crisis in Moral Philosophy: Why is the Search for the Foundations of Ethics so Frustrating," *The Roots of Ethics*, (eds.), Daniel Callahan and H. Tristram Engelhardt içinde (New York: Planum Press, 1981), s. 3-20.

22. Klasik ahlak sistemlerinin temel niteliklerini tartışan Hans Jones bunların "şimdi ve burada" olan eylemlerimizin iyi veya kötü olmak bakımından değerlendirildiklerini,

yüzyılda ortaya çıkan felsefi fikirlerin bir sonucu olarak deontolojik, faydacı, hedonist ve benzer ahlak teorilerinin gelecek durumları ahlaki sorumluluk alanına sokmadıkları görülmektedir. Ahlaki olarak iyi sadece "insanın arzularını tatmin etme ve mutluluğu elde etmeyle" sınırlandırılmıştır. Ahlaki bakımdan sorumluluğun ise sadece insana karşı olan davranışlarımızla sınırlandırıldığı görülmektedir.²³ Konuyla ilgili olarak şu ahlak teorilerine kısa bir göz atmak yeterli olacaktır.

Örneğin faydacı (utilitarian) felsefeye baktığımızda bizim gelecek nesillere sahip olduğumuz fayda seviyesinde bir şeyler borçlu olduğumuza ileri sürdüğünü görüyoruz.²⁴ Bununla beraber, gelecek nesillerin kimlerden oluşacağını ve sayılarını bilmediğimizden, Bentham, Passmore ve Sidgwick gibi yararçı düşünürler, bizimle hiçbir bağlantısı olmayan gelecek nesillerin sahip olabilecekleri menfaatleri tamamen reddetmişlerdir. Bunun temel nedeni gelecek nesillerin şimdiki nesillerin mutluluğunu artırma yönünde herhangi bir etkilerinin olmayacağıdır.²⁵

Yine John Locke ve onun çağdaş temsilcisi Nozick'in kazanım teorilerine bir göz attığımızda, karşımıza çıkan sonuç şudur. Eğer herhangi birisi (veya bir devlet) belli bir toprak parçasını geçerli bir yoldan kazanmış ise, bu mülkiyet hakkı o kişiye o şey üzerinde tüketme ve tahrip etme yetkilerini vermektedir. Barry, özellikle kısa dönemli menfaatler için, ağaçlar, hayvanlar ve toprağın kirletilip tahrip edilmesini, liberal mülkiyet hakkının doğal bir uzantısı olduğuna inananlarca gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Bunun sonucu olarak, şimdiki neslin çevreyi tamamen tahrip etmesi halinde gelecek nesillerin bizleri adaletsizlikle suçlamaları söz konusu olmamaktadır. Burada problemin kaynağı olan nokta, sözleşmede taraf olmayan gelecek nesillerin elinde pazarlık gücünün olmamasıdır.²⁶

Rousseau'nun sözleşmecî doktrininde de gelecek nesiller için bir ahlâki sorumluluk topluluk içindeki bireylerin birbirlerine karşı ödevlerinden kaynaklandığından, üyeleri henüz doğmamış nesillerden oluşan bir toplum için, bu nedenle, ahlâki sorumluluk ve adalet kavramlarından bah-

ancak söz konusu hareketlerimizin gelecekteki iyi veya kötü sonuçlarını göz önüne almadıklarını belirtir. Bundan hareketle yeni bir ahlak anlayışına ihtiyaç olduğunu ileri sürer. Bkz., *The Imperative of Responsibility, In Search of an Ethics for the Technological Age*, (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1984), s. 6 vd. Ayrıca Michael Zimmerman, "The Critique of Natural Rights and The Search for a non-Anthropocentric Basis for Moral Behaviour," *J. Value Inquiry*, (19) 1985, s. 43-53.

23. Harris, Errol, "Ethical Implications of Newtonian Science," *Philosophical Perspectives of Newtonian Science* Philip Bricker (ed.), (Cambridge: MIT Press, 1990), s. 211-225.
24. P. Streeten, "What do We Owe to Future?," *Resource Policy*, 1986, 4-16, s. 11.
25. Kemal Başlar, "Uluslararası Çevre Hukukunda Gelecek Nesillerin Durumu", *Ekoloji ve Çevre Dergisi*, sayı: 5, 1992, s. 38.
26. Başlar, a.g.e., s. 38.

setmek imkansızdır. Aynı şekilde Thomas Hobbes'in gelecek nesiller için ahlâki ve hukuki bir sorumluluk taşımadığını ifade etmek gerekir. Hobbes'e göre, başkaları tarafından zarar görmemek için bizim de başkalarına zarar vermememiz gerekir. Eğer bu ahlâki değer, hukukun sosyal temeli olarak kabul edilirse; gelecek nesiller için herhangi bir sorumluluğumuz olmaksızın çevreyi tahrip etmemizin adaletsiz bir davranış sayılmaması gerekir.²⁷

Bununla beraber, bugün çevre sorularının ortaya koyduğu ve çevre biliminin de bilimsel olarak kanıtladığı gibi eylemlerimizin niteliği tamamen değişmiştir. Şu andaki bir eylemimizden ve yaşam tarzımızdan hem gelecek nesiller, hem de tüm eko sistemler etkilenebilmektedir. Bu nedenle, çevre ahlakçıları "ahlaki sorumluluğu" yeniden tanımlamaya çalışmaktadırlar. Böylece, ahlaki sorumluluğun sınırlarını, eylemlerimizin etkisinin uzanabildiği gelecek durumları da içerisine alabilecek şekilde yeniden tanımlıyorlar. Bu eylemler sadece burada ve şimdi olanlar için ahlaki ve hukuki sorunlar ortaya çıkarmakla kalmayıp, gelecek nesiller veya başka ülkelerde yaşayan insanlar için de olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Bütün bunları algılamamızda ve tartışmamızda klasik insan-merkezli anlayışın yerini çevre-merkezli ve bütüncül bir anlayışa bırakmaya başlamasının bir sonucu olduğunu düşünmekteyiz. İnsan olarak sadece kendimizi ve kendi çıkarlarımızı değil, tüm ekosistemin çıkarlarını düşünüyoruz. Zira biliyoruz ki, bizler bu eko sistemin sahibi ve efendisi değil, sadece bir parçasıyız. Bu bağlamda daha önceki ahlak ve hukuk sistemlerinin insan-merkezli karakterine biraz daha yakından bakmak ve bunu biraz açmanın gerektiğini düşünüyoruz. Bu teoriler ahlaki sorumluluğun sınırlarını insan-insan ve insan-toplumla sınırlandırmış, böylece zımnen de olsa insanın çevreye ve çevrede yaşayan varlıklara karşı en azından ahlaki manada da olsa bir sorumluluğunun olmadığını kabul etmişlerdir. İşte çevre ahlakının ortaya çıktığı yer de burasıdır: İnsan çevreye ve tabiata karşı da sorumludur.

Bu sorumluluğun niteliğine bakıldığında, dikkat çeken ilk nokta insanın eyleminin değişen yapısıdır. Gelişen teknolojilerin ve sanayinin etkisiyle insanın eylemleri sonucu ortaya çıkan sonuçlar, sadece şu andaki insanları değil, gelecek nesillerin sağlıklı bir çevrede yaşamalarını da olumsuz yönden etkilemektedir. Sebep oldukları çevre sorunlarının etkileri şimdilik tam olarak hissedilmese de, bunların gelecek nesiller için arz edeceği tehlikeler bilim adamlarınca tahmin edilebilmektedir. Böylece klasik ve modern ahlak teorilerinin insanın eylemlerinin sonuçlarıyla ilgili değerlendirmeleri yetersiz kalmaktadır. Zira bu teoriler eylemlerimizin sadece şu andaki sonuçlarına göre iyi veya kötü olduklarını belirtiyorlardı. Ancak modern insanın eyleminin sonuçları ve etkileri çok genişlemiş,

27. Başlar, s. 38.

başka olumsuz sonuçlar ülkelerde yaşayan insanları etkilediği gibi, daha doğmamış insanları bile etkileyebilmektedir.²⁸ Daha önceki ahlak teorilerinde insanın çevreye ve gelecek nesillere karşı hiçbir sorumluluğu yok iken, çevre ahlakı böyle bir sorumluluğun olması gerektiğini ileri sürmektedir.

Görüldüğü gibi, çevre ahlakı bir yandan insan ve tabiatla ilgili temel varsayımlarımızı, diğer yandan da eylemlerimizin değişen yapısını irdelemektir. Bu özelliği onu tıp ahlakı, iş ahlakı, vb. uygulamalı ahlak teorilerinden ayırmaktadır. Zira bu teoriler mevcut bir ahlak sistemi çerçevesinde kendilerini temellendirirken, çevre ahlakı mevcut ahlak teorilerinin dayandığı temel varsayımları sorgulamakta, sonuçta iyi ve kötüyü yeniden tanımlamaktadır.

Çevre ahlakının temel amacına baktığımızda, çevrenin korunmasıyla ilgili tüm çabalardan farklı olarak, daha çevre sorunları meydana gelmeden devreye girmiş olduğu görülmektedir. Özellikle tabii çevreyi de ahlakın sınırlarına katarak, her tür hukuki yaptırımdan önce, kişinin kendiliğinden eylemlerini kontrol etmesi ve çevreye zarar vermeyecek davranışlar geliştirmesidir. Kişinin tabiata sahip olunması, ele geçirilmesi ve sömürülmesi gereken doğal bir kaynak bakmasından farklı olarak, tabiatın estetik boyutunu, bütünlüğünü, insanın bu bütüncül ve organik alemde sadece mütevazi bir varlık olduğunu, tabiata verilecek zarardan kendisinin de sonuçta zarar göreceğini vurgular. Tabii burada asıl konu tabiatın kendiliğinden (intrinsic) bir değerinin olup olmadığıdır. Zira klasik teorilere göre tabiatın bizzatı bir değeri olmayıp, yegane değeri insana verdiği kar ve menfaatte ölçülür. Böylece tabiatın araçsal bir değeri vardır. Ancak çevre sorunları bu nosyonun değişmesine neden olmuş; artık insan tabiatın diğer boyutlarını keşfetmeye ve daha geniş bir perspektiften çevreye bakmaya başlamıştır.

İnsan çevreyle yeni bir diyaloga girerken, şimdiye kadar küçümsediği, en azından görmezden geldiği her tür geleneksel değerlere tekrar dönmektedir. Günümüz dünyasındaki diğer krizlerle beraber çevre krizi de insanların özellikle kutsal değerleri, semâvî dinlere ve hatta bazı ilkel dinlere bile ilgi duyduklarını göstermektedir. Özellikle Batı dünyasında çevre ahlakına öncülük eden bir çok bilim adamı ve düşünür uzak doğu dinî geleneklerine büyük bir ilgi duymaktadırlar. Bu sıradan bir değişim olmayıp, batı düşüncesinde bir dönüm noktasını işaretlemektedir.²⁹ Zira son üç yüzyıldır Batı hep Avrupa merkezli (Eurocentric) bir değerler sis-

28. Eylemlerimizin değişen karakteri ve klasik ahlak teorilerinin bu konudaki yetersizliğiyle ilgili olarak da bkz. Hans Jonas, *The Imperative of Responsibility, In Search of an Ethics for the Technological Age*, (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1984).

29. Bu dönüşümün felsefi temelleri, anlamı ve boyutlarıyla ilgili olarak özellikle bkz. Fritjof Capra, *Batı Düşüncesinde Dönüş Noktası*, çev: Mustafa Armağan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984).

temine sahipti. Tek medeniyet ve tek kültür vardı. Diğer medeniyet ve kültürler ya yok edilmiş (Kızılderililer, vb.) ya da batılılaştırılarak asimile edilmişlerdir. Yukarıda alıntıladığımız Karl Menninger'in sözlerini burada yeniden hatırlayabiliriz. Ancak özellikle çevre krizinin neden olduğu tartışmalar batı kültürünün kalbinde yatan hastalığın ve zayıflığın keşfedilmesine katkıda bulundu. Bunun bir sonucu olarak bugün Batıda "Pasifik Değişmesi" veya "Doğuya Dönüş" olarak nitelendirilen bir değişim yaşanmaktadır.³⁰

Böylece Ortaçağdan modernizme ve Protestan reformlarına olan değişim gibi, şimdi de Avrupa merkezlikten küreselleşmeye doğru bir değişim ortaya çıkmaktadır. Böylece batılı insan uzak doğu dinlerini ve İbrahimi geleneği keşfetmeye çalışmaktadır. Bu yeni evrensel kültürde eski haritalar, ufuklar ve maddenin eski katılığı kaybolmaktadır. Uzun yıllardır batının ilgisini çekmeyen ve ilkel bir din olarak görülen Budizm şimdilerde bir çok batılının ilgisini çekmektedir. Burada onları en çok etkileyen noktanın bu geleneklerin animist ve bütün canlıların birlikteliğini ve kutsallığını vurgulayan görüşlerdir.³¹ Son tahlilde Pasifik değişimi, tabiata hakim olma ve güç anlamındaki bilimden; anlama, aydınlanma, şefkatli ve sorumlu, sınırlı ve haddini bilen bir bilim anlayışına geçişi temsil etmektedir. Bu yeni anlayışın belirgin özelliği ise, insanın mütevazı bir şekilde kendini ve tabiatı yeniden tanımlaması; sorumluluklarını, görevlerini ve tabiatla olan ilişkilerini ekolojik ilkeleri göz önüne alarak yeniden tanımlamasıdır.

Kızılderili Büyük Reis Seattle'n mektubunun elden ele dolaşması ve çevreye duyarlı herkesin ilgisini çekmesi bunun değişik bir göstergesidir. Yakın zamanlara kadar ilkel olarak kabul edilen bir ırk ve kültürün, birden tabiat ve tabiatın anlamı söz konusu olunca modern ve çağdaş insana üstat olduğu görülmektedir. Bu mektuptaki tabiatla ilgili derin kavrayışın modern insanı cezbediği görülmektedir. Çok kısa bir alıntı yaparsak:

Toprağın her parçası bizim için kutsaldır. Parıldayan her bir çam iğnesi, her kumlu kıyı, karanlık ormanlardaki sis, ağaçsız köşe, vızıldayan böcek, halkımızın düşüncesinde ve yaşayışında kutsaldır. Biz toprağın bir parçasıyız ve o da bizim bir parçamızdır. Kokulu çiçekler bizim kız kardeşlerimizdir; geyikler, at,

30. William Irwin Thompson, "Pacific Shift", *Nature in Asian Traditions of Thought*, (eds.) Baird J. Callicott ve Roger T. Ames, (New York: State University of New York, 1989), s. 25.

31. Sanayi toplumunda ekolojik dünya görüşüne, Adam Smith ve Karl Marx'ın materyalist düşünce biçimlerinden insan ve tabiat arasındaki ilişkileri yeni bir şekilde görmeye olan değişimi ifade etmek için Gregory Bateson ve Keiji Nishitani'nin ifade ettikleri görüşleri belirtmek için William Irwin Thompson'un kullandığı bir terim, Keiji Nishitani, *Religion and Nothingness* (Berkeley: University of California, 1982) p. 285, Ayrıca bkz. Thompson, a.g.e., s. 25.

büyük kartal da erkek kardeşlerimiz... Yüksek kayalıklar, yumuşak çayırlar, midillinin ve insanın vücut harareti, hep aynı aileye aittir. Her şey birbirine bağlıdır. Toprağa ne olursa, toprağın doğurduklarına da aynısı olur. Toprak, anamızdır. İnsan toprağa tükürürse kendi suratına tükürmüştür.”

Şu kadarını belirtelim ki, Batı bir çevre ahlakı oluşturma çabasında, kendi kültürel kaynaklarından çok, şimdiye kadar küçümsemediği kültürlerle gitmek zorunda kalmıştır. Bu aynı zamanda batı kültürünün insan-tabiat ilişkisi söz konusu olduğunda farklı ve zengin bakış açıları açısından yok-sulluğunu da göstermektedir.

Peki biz ne yapacağız? Toplumumuz için bir çevre ahlakının oluşmasını nasıl sağlayacağız? İnsanımızın çevreye karşı duyarlılığını ve bilincini artırmak için ne gibi bir yorum getireceğiz. Bu konuda temel referans olarak neleri alacağız/alabiliriz?

IV. Kendimize Ait Bir Çevre Ahlakına Doğru

Bir çevre ahlakı oluşturmada bütün kaynaklarıyla kültürümüzün ve tarihi mirasımızın bize yeteceğini ve yeterli olacağını düşünüyorum. Ancak bu mirası eleştirel, felsefi ve bilimsel bir tavırla ele alıp değerlendirmek şartıyla. Asırlardır medeniyetlere beşiklik etmiş Anadolu, İslam'ın etkisiyle yepyeni bir kültür ve medeniyete sahne olmuştur. Bunun en güzel örneklerini Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli ve diğer düşünürlerimizin görüşlerinde bulmak veya devşirmek mümkündür. Bugün bu düşünürlerimiz başta Batılı entellektüeller olmak üzere, dünyanın dikkat ve ilgisini çekiyorsa, bu onların gerek insan ve gerekse insan-kainat ilişkisiyle ilgili derin kavrayış ve anlayışlarından; sevgi, aşk, kardeşlik ve hoşgörüye dayanan bir dünya görüşüne sahip olmalarından kaynaklanmaktadır.³² Dahası bu anlayış ve kavrayış bizzat kendi hayatlarıyla pratiğe aktarmadaki başarıları, bu fikirlerin felsefi ve teorik bir seviyede kalmasını engellemiştir.

Bununla beraber bir noktayı da itiraf etmek gerekiyor: Çevre bilinci, çevre ahlakı ve insan-çevre ilişkisi söz konusu olduğunda, bugün çevrecilerimiz de dahil Kızılderili Büyük Reisi tanıdığımız kadar bu düşünürlerimizin fikirlerini yeterince tanımıyoruz. Şimdiye kadar sivil çevreci teşkilatlarımız olsun, Çevre Bakanlığı olsun bu konuda tanıtıcı kitap, broşür ve afiş gibi çalışmalarla Anadolu'nun ve halkımızın bağrından ve tarihinden fıskıran bu fikirleri topluma ve gezegen kültürüne doğru kayan dünyaya sunamamıştır. Burada sadece bir tebliğ çerçevesinde başta Mevlana olmak üzere bazı düşünürlerimizden ve tarihimizden bazı örnekler vermekle yetinilecektir. Bu fikirlerin felsefi ve eleştirel bir perspektifle ele alınmasıyla, sadece insanımız için değil, yeni bir yüzyıla girerken tüm in-

32. Özellikle Mevlana'nın özgün katkısıyla ilgili olarak Bkz. Reza Arasteh, *Rumi The Persian: Rebirth in Love and Creativity*, New York, 965.

sanlık için kültürümüzün özgün katkılar yapabilecek güçte olduğunu düşünüyorum.³³

Çevre sorunlarının insanları birbirine yaklaştırdığı, ön yargıları kırdığı ve insanların tarihin hiç bir döneminde görülmemiş bir şekilde yeni bir kimlik aradığı bir dönemde, bu katkıyı yapmak üzerimizde bir görev olarak durmaktadır.

Bir çevre ahlakı oluşturmada, insan-tabiat ilişkilerini yeniden düzenlemede Mevlana'nın fikirlerinin hala özgünlüğünü ve canlılığını koruduğu görülmektedir. Mevlana yeni bir yüzyıla girerken tabiatı ve etrafımızdaki alemi yepyeni bir gözle görmemize katkıda bulunmaktadır. Bir araştırmacının da işaret ettiği gibi, "Bir din bilgini olarak Mevlana maddi ve manevi fenomenlerin manasına nüfuz etmek ve realitenin önündeki perdeyi kaldırıp gerçeği gün ışığına çıkarmakla ün yapmış" ve bundaki başarısıyla da tüm dünyada saygı duyulan bir düşünürdür.³⁴ Adeta modern dünya görüşünün gözümüze taktığı gözlüğü çıkartarak, yepyeni bir gözlük takıyor.³⁵ Bu gözlükle baktığımızda etrafımızdaki her şey canlı, her şey anlamlı ve kardeş gibi görünüyor. Mücadele, çarpışma ve hakim olma yerine; yardımlaşma, beraber yaşama, barış ve kardeşlik nosyonlarının hakimiyetini müşahade ediyoruz. Mevlana etrafımızdaki aleme sadece çıkarıcı ve araçsal bir nazarla bakan bakışaçısından farklı olarak, her şeye bütüncül bir gözle bakan yeni bir yöntem öneriyor bize.

Mevlana'nın etrafımızdaki tabiatı ve içindekileri nasıl gördüğüyle ilgili bir kaç alıntıyla yetinmek istiyoruz:

"Toprak, su hava bize ölü görünseler de, Allah nezdinde canlıdırlar."³⁶

"Rüzgar, toprak, su ve ateş kölelerdir. Benimle, seninle ölüdür. Hak'la diridirler, ancak onun emrini tutarlar."³⁷

33. Mevlana'nın fikirlerinin modern insan için taşıdığı anlam ve zenginliği ilk fark edenlerden birisi, hiç şüphesiz ünlü Psikanalist E. Fromm'dur. Bkz.: Erich Fromm, *The Art of Loving*, (New York: Perennial Library, 1956) s. 28-29. Fromm, daha sonra öğrencilerinden A. Reza Arasteh'e Mevlana üzerine bir doktora tezi hazırlatmış ve böylece Mevlana'nın çağdaş insan için ifade ettiği anlam ve katkıya dikkat çekilmiştir. Bkz.: A. Reza Arasteh, *Rumi The Persian: Rebirth in Love and Creativity*, (New York: 1965). (Adı Geçen kitap B. Demirkol ve İ. Özdemir tarafından *Mevlana Celaleddin Rumi: Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş* adıyla Türkçeye çevrilmiş olup, baskı aşamasındadır.)
34. M.M. Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi* (İnsan Yayınları: İstanbul, 1992) c. 3. s. 43.
35. Bazı bilim adamları dış dünyayı ve olayları kendisiyle gördüğümüz bu gözlüğe kültürel süzgeç demekte ve bununla dış alemi ve etrafımızdaki olayları değerlendirilen/kavrarken önceden sahip olduğumuz varsayımları anlamaktadırlar. Bkz.: David Pepper, *Roots of Modern Environmentalism*, (London: Croom Helm, 1984), s. 7.
36. M.M. Şerif, *a.g.e.*, s. 49.
37. Mevlana, *Mesnevi*, c. 1s. 66, byt. 835.

"Bu cansız olan bulut vaktinde yağmur yağdırmanın gerekli olduğunu ne bilir? Bu bitkiyi kabul edip, bir yerine on veren top-rağı da görüyorsun. Bunları bir kimse yapıyor. İşte sen asıl O'nu gör."³⁸

"Toprak bile ulu Tanrı'nın kendisine verdiği her şeyden, cemad (cansız) olmasına rağmen, haberdardır. Eğer öyle olmasaydı suyu nasıl kabul ederdi ve her şeye nasıl süt-annelik eder ve onu beslerdi?"³⁹

"Dünya her nefeste yeniden yaratılmada, yenilenmektedir. Fakat biz dünyayı öylece durur gördüğümüzden, bu yenilenmeden haberdar değiliz."

"Her an alem yenilenmekte,
ve biz, görünüşte aynı kaldığından,
onun yenilenmiş olduğunun farkında değiliz,
bedende, benzerinin devamlılığı olmasına rağmen
hayat, ırmak gibi her zaman bir yeniliğe akmakta."⁴⁰

"Ey gün, doğ! Atomlar oynuyor, cezbeye kapılmış ruhlar oynuyor. Kulağına, dansının onu nereye sürüklediğini söyleyeceğim. Havada ve çöldeki bütün atomların bizim gibi divane olduklarını iyi bil."⁴¹

"Bu deniz, can balıklarıyla dopdoludur. Sen görmüyorsun ama etrafında uçuşup duruyorlar. O balıklar sana kendilerini çarp-maktadırlar. Gözünü açta apaçık gör. Balıkları görmüyorsan bile, bari kulağın tesbihlerini duysun."⁴²

Kısacası Mevlana mahlukatın her birinin, akıl ve temyiz sahibi olanların da, olmayanların da Allah'ı tesbih ettiklerinden, her birinin tesbihinin farklı olduğundan bahsetmektedir.⁴³ Mevlana'ya göre "hayatsız madde yoktur, madde en düşük derecedeki varlıklarda bile canlıdır."⁴⁴ Bu görüşün kaynaklarına bakıldığında, diğer Müslüman düşünürler gibi, Mevlana'da da Kur'an'ın etkisi ve yansımalarının açık olduğu anlaşılmaktadır. Adeta Kur'an'daki bazı ayetlerin Mevlana'nın dilinde şirleştiği gö-

38. Mevlana, *Fihi Mafih*, s. 61.

39. a.g.e., s. 340.

40. Mehmet Bayraktar, *Bilim ve Tasavvuf*, (İstanbul: Seha Yayınları, 1989, s. 80).

41. Bayraktar, a.g.e., s. 67.

42. Mevlana, *Mesnevi*, c. III, s. 305, beyit: 3735.

43. Bkz. Kamil Yaylalı, *Mevlana'da İnanç Sistemi*, (İstanbul: İrfan Matbaası, 1975), s. 178.

44. M.M. Şerif, *İslam Düşünce Tarihi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), c. 3, s. 49.

rılmektedir. Söz konusu ayet-i kerimelerle ilgili birkaç örnek verirsek, Mevlana'nın görüşlerinin Kur'ani temellerini anlamak hiç de güç olmayacaktır.

Yedi gök, dünya ve bunlarda bulunan her şey Allah'ı tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiç bir şey yoktur, Ne var ki siz, onların tesbihini anlayamazsınız, O, çok halim (merhametli) ve bağışlayıcıdır.”⁴⁵

“Görmedin mi ki, göklerde olanlar ve yerde olanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde ediyor”.⁴⁶

“Göklerde ve yerde ne varsa, herşeyin hakiki sahibi olan her türlü noksandan münezzehtir bulunan, kudreti herşeye galip olan ve hikmeti herşeyi kuşatan Allah'ı tesbih eder.”⁴⁷

“Bildığınız şeyleri size veren, size davarlar, oğullar, bağlar, pınarlar ihsan eden (Allah'a karşı gelmek) den sakının.”⁴⁸

“Size tohumlar, bitkiler, (ağaçları) sarmaş dolaş olmuş bağlar bahçeler yetiştirmek için üstüste yığılıp sıkışan bulutlardan şarıl şarıl akan sular indirdik.”⁴⁹

“Şöyle ki: Yağmurlar yağdırdık. Sonra toprağı göz göz yarıdık da oradan ekinler, üzüm bağları, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırılar bitirdik. (Bütün bunlar) sizi ve hayvanlarınızı yararlandırmak içindir.”⁵⁰

“(Allah) su sayesinde sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerin hepsinden bitirir. İşte bunlarda düşünen bir toplum için büyük bir ibret vardır.”⁵¹

Görüldüğü gibi, zikredilen bu Kur'an ayetleri adeta bu büyük düşünürümüzün idrak, bilinç ve kalbinden yansıyarak, sadece bizleri değil tüm insanlığı aydınlatmakta; insan-tabiat ilişkisinin metafizik temellerini oluşturmaktadır. Zaten çevre ahlakı da insan-tabiat ilişkisi söz konusu olduğunda bu sorumluluğu belirleme ve sağlam bir metafizik temele oturtma çabası olarak tanımlanabilir. Bu anlayışa göre, kainatta cansız, ruhsuz, anlamsız ve amaçsız hiç bir şey yoktur. Etrafımızdaki her şey canlı, gayeli (teleolojik), anlamlı ve herşey her şeyle bir ahenk ve birliklilik içinde-

45. 17/İsra: 44; ayrıca 57/Hadid, 1; 62/Cuma 1.

46. 22/Hac: 18.

47. 62/cuma: 1.

48. 26/Şu'ara: 132-134.

49. 78/Nebe: 14-16.

50. 80/Abse: 25-32.

51. 16/Nahl: 11.

dir. Ekoloji, organik biyoloji ve süreç felsefesinin savunduğu ve günümüzde çok etkin olmaya başlayan organik alem anlayışının da bu konuda Mevlana'yı desteklediği görülmektedir.⁵² Bütün bunların vurguladığı temel nokta: Tüm ekosistemler bir bütündür ve bizler de bu bütünün bir parçasıyız. Öyle bir parça ki bu bütünün korunması ve geliştirilmesinden sorumluluk duyabilen, hissedebilen tek varlık. İşte yeni anlayışın oluşturmaya çalıştığı ve adına çevre ahlakı denilen olgunun amacı; kainattaki bütünlük, güzellik, ahenk ve birliktelik karşısında ürperen ve kendi konununun yeniden sorgulayarak kendine yeni bir görev ve sorumluluk yüklemesine çevre ahlakı denilmektedir. Zira böyle bir temel olmadan çevre ahlakını kuru ve ruhsuz bir çevrecilik üzerine bina etmenin mümkün olmayacağını düşünüyorum. Kültür tarihimize geniş bir perspektiften bakınca bu bakış açısının Mevlana'yla sınırlı olmadığı görülmektedir. Batı dünyasının insan-tabiat kardeşliği söz konusu olduğunda tek azizi Asisili Aziz Francis iken, bizim kültürümüzün, Hoca Ahmed-i Yesevi, Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli'den günümüze bu konuda çok zengin olduğu görülmektedir.

İnsan- tabiat ilişkisi söz konusu olduğunda aynı bakış açısını Bediüzzaman Said Nursi'de de görmek mümkün. Tasavvuf mirasından devraldığı kavramlaştırma ile, kainatı bir kitap (Kitab-ı Kainat) olarak kabul eden Said Nursi, hem taibata yeni bir anlam ve metafizik bir boyut getirdiği, hem bu kitabın nasıl okunacağıyla ilgili örnekler sunduğu görülmektedir. Her ne kadar bunu yaparken daha önceki mutasavvıf-düşünürlerin kullandığı dili kullansa da, Şerif Mardin'in de vurguladığı gibi⁵³ o, buna meta-poetik bir boyut kazandırmıştır. Böylece kainatı bir kitap gibi telakki eden geleneksel İslam düşüncesine yeni bir boyut kazandırdığı ileri sürülebilir. Özellikle Allah'ın varlığı, isim ve sıfatları hakkında konuşurken, kullandığı malzemeyi kainat kitabından aldığı görülmektedir. Aşağıdaki alıntıda da görüleceği gibi bu dil ve kullanım insanın tabiatla olan ilişkisine yeni bir boyut kazandırmakta, modern insanın tabiatı cansız, ruhsuz, anlamsız ve saçma olarak gören anlayışına tamamen ters düşmektedir. Aslında onun böyle bir dil kullanmasının bir amacı da modernitenin dine meydan okumasına bir cevaptır. Böylece o, tabiata ve tabii fenomenlere Kur'ani bir anlam yükleyerek, insan-tabiat ilişkisini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda şu ifadeler dikkatimizi çekmektedir.

Bir bahçeye benzeyen arzını, sanatının sergisi, yaratıklarının toplanma yeri, kudretinin aynası, hikmetinin medarı, rahmetinin çiçekdanlığı, Cennetinin tarlası, mahlukatının geçiş yeri, mevcudatının mecrası, masnuatının ölçeği yapan Allah, bütün nok-

52. Bkz: Fritjof Capra, *Fiziğin Taosu*, çev. Kaan H. Öktem, (İstanbul: Arıtan Yayınları, 1991). İlginç bir karşılaştırma için yayıncı tarafından kitaba eklenen Ek. 2, "Klasik Türk Filozofları ve Mistisizm", s. 446.

53. Bkz. Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, (İstanbul: İletişim, 1992).

san sıfatlardan beridir. Süslü canlılar, nakışlı kuşlar, meyveli ağaçlar, çiçekli bitkiler ilminin mu'cizeleri, sanatının harikaları, cömertliğinin hediyeleri, lütfunun müjdecileridir. Meyvelerin zinetinden, çiçeklerin tebessümü, seher meltemlerinde kuşların ötüşmesi, çiçeklerin yaprakları üzerine yağmurların ahenkle düşmesi, annelerin küçük yavrulara karşı şefkat beslemeleri bir Vedud'un, cin ve insanlara ruhani ve canlılara, meleklerle ve cinlere kendisini tanıttırması, bir Rahman'ın merhametini sergilemesi, bir Menan'ın şefkatini göstermesidir.⁵⁴

Aynı bakış açısı, Mevlana'nın da ilham aldığı ve yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz ayet-i kerimelerden hareketle tabiatı Allah'ın varlığının ve birliğinin delilleri olarak görmekte ve şöyle demektedir:

Şimdi bak çeşmelere, çaylara, ırmaklara: Yerden, dağlardan kaynamaları, tesadüfi değildir. Çünkü onlara terettüp eden, âsâr-ı rahmet olan faydaların ve semerelerin şهادetiyle ve dağlarda bir mizan-ı hacetle iddiharlarının ifadesiyle ve bir mizan-ı hikmetle gönderilmelerinin delaletiyle gösteriliyor ki, bir Rabb-i Hakimin teshiriyle ve iddiharıyladır. Ve kaynamaları ise, O'nun emrine heyacanla imtisal etmeleridir.

(...)

Şimdi çiçeklere, meyvelere bak: Bunların gülümsemeleri ve tadları ve güzellikleri ve nakışları ve koku vermeleri bir Sani-i Kerîmin, bir Mün'im-i Rahîmin sofrasında birer tarife, birer davetname hükmünde olarak, muhtelif renk ve koku ve tadlarla her nev'e ayrı ayrı tarife ve davetname olarak verilmiştir.

Şimdi kuşlara bak: Onların söyleşmeleri ve cıvıldaşmaları bir Sani-i Hakimin intak ve söyletmesi olduğuna delil-i kat-i ise, hayret verir bir tarzda birbirine o seslerle müdavele-i hissiyat ve ifade-i maksat etmeleridir.

Şimdi bulutlara bak: Yağmurun şıpıltıları manasız bir ses olmadığına ve şimek ve gök gürlemesi boş bir gürültü olmadığına kat'i delil ...

Şimdi göğe bak: Gök içinde hadsiz ecranndan yalnız kamere dikkat et. Onun hareketi bir Kadir-i Hakimin emriyle olduğu...⁵⁵

Nursi'nin aşağıya aldığımız bir duasında kullandığı dil ve Allah'a hitap şekli de, hem taibata bakış açısını ve hem de bir Müslüman'ın duasında bile insan-tabiat ilişkisini göstermesi açısından ilginçtir:

54. Abdulaziz Hatip, *Risale-i Nur'dan Dualar*, (İstanbul: Gençlik Yayınları 1993), s. 58-59.

55. Bediüzzaman Said Nursi, *Risale-i Nur Külliyyatı*, (İstanbul: Nesil, 1996), s. 307-308.

Işık, Senin aydınlatman ve yeryüzü sergisinde mahlukatını gösterme isteğinle parlar.

Rüzgarlar senin estirmen ve görevlendirmenle eser.

Sen her türlü noksan sıfatlardan münezzehsin! Senin saltanatın ne büyük!

Nehirler Senin varidatın, depolaman ve emirlerine boyun eğdirmele yerden fıskırılar.

Kıymetli taşlar Senin tedbirin ve tasvirin ile süslenirler. Senin hikmetin ne eşsiz!

Çiçekler Senin süslemen ve güzelleştirmen ile tebessüm ederler.

Meyveler Senin ihsanın ve ikramın ile kendilerini rızık isteyenlerin nazarlarına arz ederler.

Kuşlar Senin ötme kabiliyetini vermen ve birbirlerine arkadaş yapmanla âhenkle ötüşürler.

Yağmurlar Senin yağdırman ve kullarına ihsanınla damlalarını serpiştirirler.

Ay ve gezegenler Senin planlaman, idare etmen ve aydınlatmanla hareket ederler.

Seni her türlü noksan sıfattan tenzih ederiz. Senin burhanın ne nurlu, saltanatın ne açık!⁵⁶

İslam kültüründe konumuzla ilgili örnekler çoğaltılabilir. Ancak maksadımız açısından bu kadarının yeterli olduğunu düşünüyorum. Kendimize ait bir çevre ahlakı geliştirmek ve bunu diğer kültürlerle paylaşmak istiyorsak, öncelikle bunun sistematik olarak ortaya konması gerekir. Bu nedenle öncelikle kültürümüzdeki yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz insan-çevre ilişkileriyle ilgili görüşlerin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Edebiyat, tarih, şiir, masal, hikaye, tasavvuf, tefsir, resim, minyatür, mimari, kısacası tüm kültür mirasımızın çevreci bir bakış açısıyla insan-tabiat ilişkileri bazından yeniden araştırılması gerekmektedir. Böylece toplumumuzun dünya görüşünü oluşturan ve onun insan-tabiat ilişkileri söz konusu olduğunda temel genel-geçer değer yargıları bilimsel olarak ortaya konabilecektir. Zira tarihimize baktığımızda şimdikinden farklı bir ilişkiler mekanizması olduğu görülmektedir. Hem buna örnek olması, hem de yukarıda zikrettiğimiz araştırmaların önemini göstermesi bakımından bir kaç örnek yeterli olacaktır.

56. Abdulaziz Hatip, *Risale-i Nur'dan Dualar*, (İstanbul: Gençlik Yayınları 1993), s. 170-171.

Bu bağlamda yakın zamanda toplumumuzda hakim olan ve insan-çevre ilişkisi çerçevesinde değerlendirilebilecek davranışlar gerçekten ilginç ve dikkat çekicidir. Bu örneklerden birisi ağaçlarla ilgili olarak Osmanlı toplumunun sahip olduğu değer yargılarını ve bakış açısını, diğeri ise hayvanlarla ilgili bakış açılarını örneklemektedir. Bu konuda elimizde birçok örnek bulunduğunu ve bunu ayrı bir çalışma konusu yapmayı düşündüğümüze belirtmek isterim. Birincisi İstanbul hayranı Fransız yazar Claude Farrère'dir. Bir gözlemini şöyle anlatmaktadır:

Hikaye, Tophane rıhtımının merdivenlerinde başladı. O devirde, İstanbul, henüz tamamen Türk'tü... Yani hemen hemen bugünkü Fransa, yahut İngiltere gibi. Kruvazörümüzün sandalı rıhtımdaydı. İçinde gemiye dönmek üzere olan üç subaydık. Tam rıhtımdan ayrılmak üzereyken nereden çıktysa, bir tekir kedi peyda oluverdi. Sandalımıza yaklaştı, kürekleri koklamaya başladı. Arkadaşlardan biri:

– Hele bak, dedi bir Türk kedisi!

Evet bizden korkmadığına göre, hiç şüphesiz bir Türk kedisiydi. Gerçekten İstanbul'un kedileri çok bariz şekilde ikiye ayrılır. Müslüman mahallelerinde yaşayan Türk kedileri -bu mahallelerde herkes hayvanlara karşı daima iyi davranır- ve Rum yahut Ermeni kedileri; bunlar reaya mahallelerinde yaşar; buralardaki Doğu Hristiyanları, Grigoreyenler yahut Ortodokslar zayıf olan her şeye karşı alçakcasına zalim davranırlar. Bu mahallelerde yaşayan kediler, daha insan yüzü görür görmez selameti kaçmakla bulur.⁵⁷

İkinci olay da İstanbul'da geçmektedir. Fransız doktor A. Brayer anlatıyor:

Bir gün bir Hristiyan hastamın bahçesinde gezinirken âilesinin kalabalıklaşmış olduğundan bahsederek evine bir dâire daha ilâve etmek istediğini, fakat beş altı ağaç yıkmak icâb ettiği için arzusunu yerine getirmesine mâni olan müşkil bir vaziyet içinde bulunduğunu söyledi ve sözüne şöyle devam etti:

Bu ağaçların mevcut olduğunu Müslüman komşularımın hepsi biliyor ve hepsi her gün görüyor. Şimdi bunların yerine ev yaptırdığımı görecektir olurlarsa, neden dolayı ağaçları yıkmaya cür'et ettiğimi gelip benden sorarlar ve beni tahkir ve terzil ederler (aşağılarlar).

Onlar bâtil Müslüman i'tikadlarının himâyesindedirler. Bununla beraber maksadında muvaffak olmak için elimde bir çâre yok

57. Claude Farrère, *Türklerin Manevi Gücü*, Tercüman 1001 Temel Eser, çev: Orhan Bahaeddin, İstanbul. s. 149-150.

değil; ama o mâlûm yol uzun bir yol; Diplerine civa koyarak ben bu ağaçları yavaş yavaş kurutabilirim. Eğer komşularım gözle görülür bir sebep olmadığı halde birer birer mahv (yok) olup gittiklerini görececek olurlarsa, tabii benden şüphe ederler. Fakat ben de işte o tereddüt içinde ucuz kurtulmuş olurum.'

Müslüman-Türklerin asırlardan beri gölgelerinde dinlendikleri bu güzel tabiat mahsullerine karşı besledikleri hürmet sâyesinde Türkiye'de altı, sekiz ve hattâ on ayak çapında çınarlar vardır: Bâzan bunlar tâzeliklerinde letâfet ve şöhretini te'min ettikleri evi havasız ve zıyâsız bırakacak nisbetler almaktadır."⁵⁸

Görüldüğü gibi, tarihimiz insan-çevre ilişkileri söz konusu olduğunda geniş ve zengin bakış açılarıyla doludur. Bunların çevreci bir bakış açısıyla yeniden yorumlanmasına ve değerlendirilmesine ihtiyaç bulunduğu açıktır. Ancak şu husus ta önemle vurgulanmalıdır: Müslüman toplumlarda ahlaki değerler, her zaman hukuki norm ve yaptırımlardan önce gelmişlerdir. İslam'ın ilk ortaya çıkışından bu yana öncelik her zaman imana, inanca, İlahi iradeye teslim olmaya, "güzel ahlakı tamamlamak için gönderilen" Peygambere uymaya verilmiştir. Bunlara uymayan veya toplumun değer yargılarına ters düşenlerle ilgili hukuki düzenlemeler daha sonra ortaya çıkmış ve sistemleşmiş olduğu görülmektedir.⁵⁹

Sonuç olarak, sahip olduğumuz tecrübe ve birikimi eleştirel bir bakış açısıyla yeniden yorumlayarak ve sistemleştirerek günümüze taşıyabilirsek, hem kendi toplumumuz ve hem de insanlık için çok olumlu bir katkı yapmış olacağız. Kısacası, ülkemizdeki çevre bilincinin daha sağlam bir temele oturması kendimize ait bir çevre anlayışı ve çevre ahlakı geliştirmemize bağlıdır. Bunun için de, öncelikle sahip olduğumuz kültürel mirası bütün zenginliği ve canlılığıyla ortaya koymamız ve yorumlamamız gerekmektedir.

58. Dr. A. Brayer, *Neuf Annees a Constantinople*, Paris 1836, c. 1, s. 281-87; İsmail Hami Danişmend, *Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlakı*, (İstanbul Kitabevi, 1961)'dan alıntı, s. 82.

59. Kur'an'ın ahlaka ve moral değerlere dayalı bir toplum için yaptığı vurgu için Bkz.: Fazlur Rahman "Some Key Ethical Concepts of the Qur'an", *Journal of Religious Ethics* 2 (1983); İbrahim Özdemir, "Fazlur Rahman'a Göre Kur'an'ın Öngördüğü Toplumun Temeli Olarak Birey ve Ahlak", *İslam ve Modernizm: Fazlur Rahman Tecrübesi*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997).